

Tekov

Banskou ťažbou a razením mincí sa do kultúry regiónu podpísali Nemci. Krojmi, folklórom a vinohradníctvom slovenskí Čilejkári a poľnohospodárstvom Maďari. Aj obickí sklári, kunešovskí výrobcovia hračiek, brhlovskí hrnčiari, či gajdoši z novobanských štálov dotvárali kultúrnu pestrosť tohto regiónu.

Tekov sa rozprestiera na rozhraní západného a stredného Slovenska. Zaberá pomerne dlhý severojužný pás, ktorého severná hranica susedí s Turcom a južná je v blízkosti štátnej hranice s Maďarskom, od ktorej Tekov oddeľuje len úzky pás územia Hontu. Severnú časť Tekova vyplňajú pohoria Pohronský Inovec, Vtáčnik, Kremnické vrchy, Štiavnické vrchy a juhovýchodné svahy Tribeča. V južnej časti Tekova prevládali oráčiny, v severnej lesy. Juh Tekova je rovinnatý, úrodnejší, sever hornatejší s náleziskami kovov a priaznivými podmienkami pre rozvoj baníctva.

Územie Tekova nie je výrazne geograficky ohraničené, ani netvorí kultúrne jednotný celok. S tým súvisí aj zložitý vývoj Tekovskej župy. Južná časť župy patrila do 13. storočia k Ostrihomskej župe a severná časť do 14. storočia k Zvolenskej župe. Západná hranica s Nitrianskou župou sa tiahla časťou pohoria Tribeč, v línii obcí Kostol'any pod Tribečom – Vráble a na juhu ju tvorila rieka Žitava. Časť regiónu na západ od rieky Žitavy hospodársky aj kultúrne gravituje k Nitrianskej župe (Podzoborie).

Administratívne centrum župy bolo na hrade v Starom Tekove, neskôr na Levickom hrade, od druhej polovice 16. storočia v Topoľčiankach a od konca 18. storočia v Zlatých Moravciach, kde sa nachádza bývalý župný dom.

Hornatú oblasť severného Tekova osídľovali od 13. storočia Nemci, ktorých sem prilákala ťažba vzácnych kovov. Kremnica a Nová Baňa boli slobodnými kráľovskými mestami. Postavenie mestiečka získali aj Tekovské Lužany, Levice, Žarnovica, Žiar nad Hronom, Vráble, Zlaté Moravce a Oslany a Hronský Beňadik. Územnú celistvosť porušili v 16. a 17. storočí turecké výboje, územie poplatné Turkom siahalo až po Obyce. V tomto období bolo obyvateľstvo zdecimované a mnoho dedín bolo vyplienených. Úbytok obyvateľstva nastal aj v 18. storočí, vplyvom nepriaznivých dôsledkov Rákoczyho povstania. Nastalo hromadné sťahovanie poddaných na Dolnú zem. Takmer tretina vysťahovalcov sa usídlila v Peštianskej stolici.

Na etnickom zložení regiónu sa popri dominantnom slovenskom etniku podieľajú v južnej časti aj Maďari. Majú početnú prevahu v obciach, ktoré netvoria kompaktné územie, napríklad v Bešeňove, Hronovciach, Pohronskom Ruskove, Tekovskom Hrádku, Málaši. V okolí Kremnice žili obyvatelia nemeckej národnosti, po druhej svetovej vojne sa však ich počet výrazne zredukoval.

V centre regiónu a v jeho severnej časti prevládalo obyvateľstvo rímskokatolíckeho vierovyznania. Regionálnym centrom katolicizmu bol benediktínsky kláštor v Hronskom Beňadiku. Na juhu prevažovali obce konfesiónálne miešané, s početnejšou zložkou evanjelikov a. v. a kalvínov. Maďari sú kalvíni a rímskokatolíci, slovenskí reemigranti z Dolnej zeme posilnili najmä evanjelickú a. v. cirkev a tiež Bratskú jednotu baptistov. Židia mali väčšie náboženské obce v Tekovských Lužanoch a v Leviciach. V banských mestách a ich okolí až do okruhu 7 míľ sa však až do roku 1867 nesmeli usídľovať.

Zamestnanie obyvateľstva určili prírodné podmienky – išlo najmä o chov dobytka, roľníctvo, vinohradníctvo, furmanstvo a námezdné poľnohospodárske práce. V južnom Tekove boli dobré klimatické a pôdne podmienky pre pestovanie poľnohospodárskych plodín, najmä obilnín. Pestovanie zemiakov sa rozšírilo až v 1. polovici 19. storočia. V strednom a južnom Tekove pestovali ľan i konope, na juhu kukuricu a tabak. Medzi Levicami a Hronským Beňadikom sa rozprestierala významná vinohradnícka oblasť. V chove domácich zvierat prevládal záprahový dobytok, v severnej časti bol rozšírený aj chov oviec. Z hornatých oblastí odchádzali obyvatelia na sezónne práce na veľkostatky do južnejších oblastí. Zo severu sem zasa prichádzali sezonári z Oravy a Liptova na kosby. Časť obyvateľov odchádzala za prácou do Ameriky.

V stredoveku boli v Kremnici a Novej Bani významné bane na zlato, čo určovalo charakter oblasti. V Kremnici sa zlato a striebro nielen ťažilo, ale aj spracúvalo, bola tu najvýznamnejšia uhorská mincovňa, v ktorej sa tlačili uhorské groše, zlaté dukáty, denáre, toliare a od roku 1892 koruny. Bezpečné uloženie drahých kovov a zásob mincí si vyžiadalo opevnenie hradnej akropoly, ktoré sa zachovalo do súčasnosti.

Kremnica bola dôležitým obchodným a remeselníckym centrom v Tekove a po Banskej Bystrici najvýznamnejším strediskom remeselnej výroby v stredo-slovenskej banskej oblasti. Ďalšími remeselníckymi centrami Tekova boli Levice a Oslany, kde bolo rozvinuté súkenníctvo, kováčstvo a čižmárstvo. Neskôr sa remeselníckym centrom stala i Nová Baňa. V 19. storočí boli hlavným obchodným strediskom Tekova Levice. Levický jarmok, ktorý sa koná do súčasnosti, má storočnú tradíciu.

V obciach Skýcov, Veľčice, Obyce a Nemecká Huta boli sklárne, ktoré zamestnávali časť obyvateľstva. V Obyciach tvorili v 19. storočí prevažnú časť robotníkov Nemci z Veľkého Poľa. Tovar sa predával až do Viedne. Po zániku sklárne v Obyciach tu bývalí sklári vyrábali nástroje z dreva a tiež maľovali obrázky na sklo. Na strednom Tekove bolo rozšírené pálenie vápna, zvyšky pecí staré asi sto rokov sa zachovali nad obcou Skýcov. Obec Kunešov bola známym strediskom ľudového rezbárstva s výrobou hračiek, betlehemov a drevených plastík. Koncom 19. storočia tu bola založená čipkárska dielňa.

V rámci ľudovej výroby vynikala obec Brehy, známa hrnčiarstvom. Bol hlavným zdrojom obživy Brežanov po niekoľko storočí. V 2. polovici 18. storočia bolo v obci asi 60 hrnčiarov. Sortiment mali podobný ako v Novej Bani či v Pukanci, no výzdoba bola jednoduchšia. Vyrábali sa tu aj tzv. čierny riad s neglazovaným, na čierne vypáleným črepom. Hrnčiari vyvážali svoje výrobky na Horehronie, Spiš, Oravu, do Haliče, na Moravu aj na Dolnú zem. S hrnčiarstvom súviselo povozníctvo, spojené s priekupníctvom. Do bližšieho okolia tovar roznášali muži i ženy v košoch na chrbte, alebo na vozoch ťahaných volmi.

Pre stredný Tekov bola charakteristická výroba mlynských kameňov, pre ktorú sa tu nachádzali dobré surovinové predpoklady. Žulové kamene mleli jemne a mali dlhú trvácnosť, vďaka čomu sa exportovali nielen v rámci Uhorska, ale aj za jeho hranice. Výroba siaha do 12. – 14. storočí. Rozrástla sa najmä v Novej Bani a Hliníku nad Hronom. Výrobou sa zaoberalo tak feudálne panstvo, ako i jednotliví gazdovia – poddaní, v Novej Bani aj slobodní mešťania.

Z kultúrneho hľadiska tvorí azda najvýraznejšiu časť Tekova tzv. čilejkárska oblasť – osobitá z nárečového i národopisného hľadiska. Názov je odvodený od slov „čil“, „čile“, „čil’ej“, „čil’ek“. Čilejkári sú nazývaní aj pupkári, podľa charakteristickej línie tradičného odevu žien. Patria do nej obce Čajkov, Gondovo, Hronské Kľačany, Hronské Kosihy, Nová Dedina, Podlužany, Rybník nad Hronom, Starý Tekov, Tlmače a Veľké Kozmálovce. Túto časť možno pokladať za historické jadro Tekovskej župy (Starý Tekov bol župným sídlom do začiatku 14. storočia). Obyvateľstvo čilejkárskych obcí je slovenské, rímskokatolícke, používa spoločný dialekt a ženský tradičný odev sa líši od ostatného okolia.

Čilejkári z Čajkova. (2003)

Čilejkárske ženy sa sústredili na chov husí, ktoré predávali porcované na trhoch. S obľubou si kupovali továrenské textilie, čo ovplyvnilo vzhľad kroja, ktorý je často považovaný za charakteristický pre Tekov. Mužský odev už v prvej polovici 20. storočia preberal mestské súčasti. Ženský bol prejavom hospodárskej prosperity. Vzhľadom na bohatú výzdobu sa nosil dlhé roky bez toho, že by ho prali. Ručná výšivka bola nepatrná, nahrádzajú ju sklenené korálky, kvetované stuhy a blingáče. Najvýraznejším prvkom bol vysoký *rohatý* čepiec a zakryté čelo pomocou papierovej imitácie používanej namiesto vlasov, ktorá sa nazýva *fizier*. Pôvodne sa do tohto tvaru formovali silne namastené vlasy. V druhej polovici 19. storočia pre tunajšie dediny robili dielne levických farbárov jednofarebnú modrotlač s vysokým leskom fialovočiernej až čiernej farby. Vývin ľudového odevu ovplyvnila aj skutočnosť, že obyvatelia Tekova chodili na námezdné práce na veľkostatky, kde prichádzali do styku s Maďarmi a nové prvky zavádzali do miestnej módy.

Južné oblasti s roľníckou kultúrou si zachovali ľudový odev, ktorý mal spoločné prvky so susednými oblasťami v údolí Žitavy. Dediny s baníckou kultúrou ako aj remeselnícke vrstvy prešli na továrenské textilné výrobky už na počiatku 20. storočia.

Ľudové staviteľstvo Tekova nesie v južnej časti znaky nížinnej architektúry, pre ktorú je charakteristický materiál hlina, resp. kameň a ako strešná krytina sa pôvodne používala slama. V strednej časti Tekova sa používalo drevo, neskôr ho vystriedal kameň a ten bol nahradený hlinou. Rozšíreným stavebným materiálom bola nepálená tehla, vyrábali ju Rómovia. Na rozvoj stavieb z pálenej tehly a pokrývania škridľou mala vplyv tehelná v Zlatých Moravciach založená roku 1910. Valbové a polovalbové strechy pôvodne aj tu pokrývala slama, drahšia krytina – šindel sa využívala len na panské domy, horárne a mestskú architektúru. Vchod do pitvora a pivnice je zvýraznený výpustom. Pamiatkovo chránené súbory drevenej architektúry nížinného typu sú napríklad v obci Rybník, kde sa zachoval rínok a troj- a viacpriestorové hlinené a murované domy z 19. storočia. V Číároch sa vyskytujú kamenné bráničky z pieskovca s oblúkom, na ktorom je vyrytý ornament alebo meno majiteľa a vročenie. Súbory domov z nepálených tehál sú aj v centre Tekovských Lužian.

V okolí Novej Bane sú kopaničiarske sídla, nazývané štále. V severných oblastiach regiónu sa vyskytuje drevená architektúra karpatských Nemcov. V okolí Kremnice stavali zrubové zvýšené domy s podkrovnými komorami a poschodové domy, spravidla s pavlačami. V dome žili dve, alebo viac individuálnych rodín, ktoré mali vyčlenené samostatné priestory. Zachované súbory domov kremnického typu z 19. storočia možno ešte vidieť v Krahuliach nad Hronom. Táto obec bola čipkárskym strediskom. Osídľovaním častí chotárov vzdialených od obce vznikali v dolinách medzi pohoriami Tribeč, Pohronský Inovec a Vtáčnik a lokalitami Nová Baňa, Zlaté Moravce, Oslany a Žarnovica sezónne obydľia nazývané štále.

Zmysel pre zdobnosť v čilejkárskych obciach sa prejavil aj ľudovej architektúre. Ornamentálne polievanie hlinených podláh v dome a okolo neho patrilo k prejavom zručnosti dievok. Pri nedelňých prechádzkach boli polievané vzory predmetom hodnotenia zo strany lokálneho spoločenstva.

V regióne sa zachovali viaceré vodné mlyny. Mašekov mlyn, neďaleko mesta Vráble je rekonštruovaný pre turistické účely. V Hornej Ždani sa v centrálnej časti obce nachádza mlynská usadlosť. Dotvára ju most cez potok na ceste k mlynu a lávka pre peších. V Mýtnych Ludanoch je vodný mlyn zo začiatku 19. storočia, v ktorom sa sporadicky mlelo až do 80. rokov 20. storočia.

Folklorný súbor z Farnej na slávnostiach v Tekovských Lužanoch. (2004)

Tekovský folklór nemá jednotný charakter. Pre južnejšie oblasti sú charakteristické dievocké kolesá a krúživé párové tance nového typu – verbunky, čardáše, ako aj mazúrky, polky. Rozšírené sú aj dievčenské tanečné hry a piesne viažuce sa ku kalendárnym a rodinným zvykom. Tanečná a piesňová kultúra je ovplyvnená použitím gájd ako sprievodného nástroja k starším krútivým tancom ako napr. *na dva kroky*, *hore*, *palotáš* a pod.. V oblasti stredného Tekova v obciach Malá Lehota, Veľká Lehota a Jedľové Kostol'any vynikali výrobcovia gájd a gajdoši. V budove pohostinstva vo Veľkej Lehote je Izba Cechu slovenských gajdošov. Na Štáloch v okolí Novej Bani sa mimoriadne veľkej obľube tešia gombíkové harmoniky – heligónky, ktoré hrávajú sólovo alebo spolu so saxofónom, trúbkou, bubnom či ozembuchom.

Na gajdošskú tradíciu nadväzujú a rozvíjajú ju Gajdošské fašiangy v Malej Lehote. Na tomto folklórnom podujatí sa stretávajú gajdoši a gajdošské muziky zo Slovenska i zo zahraničia. K známym podujatiam v Novej Bani patrí každoročne organizované Stretnutie heligonkárov. Oblastné folklórne slávnosti sa konajú v Podhorí. V Zlatých Moravciach sú folklórne slávnosti horného Požitia, orientované najmä na detský folklór. V Kozárovciach, Čajkove a Starom Tekove sa pravidelne konajú prehliadky spevákov tekovských ľudových piesní. Ľudové tradície v rámci projektu alternatívneho školstva využíva vo výchovno-vzdelávacom procese základná škola vo Veľkej Mani. Miestne folklórne slávnosti bývajú v auguste v Tekovských Lužanoch. Pozývaní sú na ne aj Maďari - rodáci vystáňovaní v rámci tzv. Benešových dekrétov do Maďarska - a rodiny reemigrantov z okolia Békéšskej Čaby. Želiezovce boli v druhej polovici 20. storočia známe najvýznamnejším folklórnym festivalom Maďarov na Slovensku.

Folklorný materiál z Tekova spracúvajú folklórne súbory Vatra z Tlmáč, Inovec a Zlatňanka zo Zlatých Moraviec, známymi reprezentantmi tekovského folklóru sú i folklórne skupiny z Vrábeľ a Kozároviec.

Osobitosťou Novej Bane je výzdoba rímskokatolíckeho kostola počas jesennej slávnosti Ďakovania za úrodu. Z dozretých plodov tu vytvárajú pestré obrazy. Táto obyčaj je rozšírená aj v okolí, avšak inde nedosahujú také majstrovstvo.

Najvýznamnejším regionálnym múzeom Tekova je Tekovské múzeum, sídliace na hrade v Leviciach. V národopisnej oblasti sa však zameriava najmä na územie južnej časti bývalej Tekovskej župy a západnú časť Hontu. Najpočetnejšie sú zastúpené kolekcie hrnčiarskych výrobkov, ľudový odev, tkaniny, remeselnícke výrobky a cechové predmety.

Na oblasť stredného Pohronia, sa sústreďuje Pohronské múzeum v Novej Bani. V zbierkovom fonde sú zastúpené predmety dokumentujúce baníctvo, sklárstvo, remeslá a ľudovú výrobu, technické pamiatky, dokumenty približujúce zvykoslovie a ľudové umenie. Unikátnym exponátom je „Poriadok a reguly“ baníckej mládeže z roku 1676, podľa ktorých sa mala správať novobanská mládež na tanečných zábavách. Múzeum sprístupňuje i umelecké diela sakrálneho charakteru (najmä plastiky) a prehľad ľudovej tvorivosti, najmä práce ľudových rezbárov.

Produkty banskej oblasti Tekova prezentuje Múzeum mincí a medailí v Kremnici. Mestské múzeum v Zlatých Moravciach je orientované na zber a dokumentáciu predmetov vlastivedného charakteru v hornom Požitaví.

Súkromné múzeum je tradičnom dome v Jure nad Hronom. V Bzenici sa nachádza rodný dom a pamätná izba nestora slovenského múzejníctva Andreja Kmeťa. V Topoľčiankach sídli tiež Múzeum chovu koní, kde možno vidieť dobové sedlárske výrobky, kovácku dielňu a súčasťou je i stará jazdiareň. Múzeum patrí Štátnemu žrebčincu v Topoľčiankach, ktorý udržiava jazdecké a poľovnícke tradície aj prostredníctvom tzv. Hubertových jázd, ktorými v jeseni uzatvára jazdeckú sezónu. Zúčastňujú sa jej najmä poľovníci zo zahraničia. Podobná slávnosť sa koná v jeseni aj v Novom Tekove. Národnou kultúrnou pamiatkou je renesančný kaštieľ z 15. a 16. storočia v Topoľčiankach, ktorý bol letným sídlom Habsburgovcov a v rokoch 1923–1950 slúžil prezidentom. V jeho hlavnom trakte je múzeum dobového interiéru. Kaštieľ obklopuje park s cennými drevinami, z ktorého vedie cesta k zrúcaninám hradu Hrušov.

Z kultúrohistorických pamiatok je pozoruhodné tiež bývalé banícke mesto Kremnica s najstaršou mincovňou na svete. Kremnické zlaté dukáty (zlaté florény) boli v 14.–16. storočí uznávaným európskym platidlom. Centrum je mestskou pamiatkovou rezerváciou, ktorej dominuje gotický kostol z 15. storočia. Historické námestie lemujú meštianske domy, pôvodne gotické, prestavané

v priebehu 18. a 19. storočia. Zachovali sa aj zvyšky mestského opevnenia z 15. storočia a dolná brána zo 16. storočia prestavaná na barbakan. V južnejšej časti regiónu nad obcou Šášovské Podhradie sú zrúcaniny hradu Šášov pochádzajúceho z 13. storočia. Pri tzv. Slovenskej bráne, v miestach, kde rieka Hron prechádza z hornatej oblasti do nížinnej, je kláštor Hronský Beňadik s gotickým kostolom zo 14. storočia. Gotický pôvod má aj hrad v Leviciach, prestavaný v 16. storočí v renesančnom štýle. Sakrálne pamiatky mesta pochádzajú zo 17. až 19. storočia.

Múzeum v ľudovom dome v Jure nad Hronom. (2003)

Výberová bibliografia:

- BLAHOVÁ, Lýdia: *Piesne pri gajdách. Zaujímavosti z výskumu gajdošskej ľudovej hudobnej kultúry v oblasti Pohronskeho Inovca. Rytmus, 34, 1983, s. 16–17.*
- DANO Ján – HOLBOVÁ Katarína: *Tradičná kultúra obcí Levického okresu v materiáloch dotazníkového výskumu Školského inšpektorátu v Leviciach z rokov 1926-1929. Etnologické rozpravy, 7, 2000, č. 1-2, s. 59–68*
- GELLENOVÁ, Katarína: *Polievacie vzory z „čilejkárskych“ dedín v okolí Levíc. Zborník Slovenského národného múzea, 78, Etnografia 25, s. 132–142.*
- HINDICKÝ, Jozef: *Poriadok, čiže reguly banickej mládeže v Novej Bani. Banská Bystrica 1970.*
- HOLBOVÁ, Katarína: *Fašiangová obchôdzka v Tekove. In: Výroční obyčeje. Brno, Blok 1982, s. 316–322.*
- HOLBOVÁ, Katarína – DANO, Ján: *Mikroregióny Levického okresu v 20. storočí. Etnologické rozpravy, 4, 1997, č. 12, s. 106–122.*
- LACOVÁ, Anna: *Z dejín brežského hrnčiarstva. Vlastivedný časopis, 34, 1985, s. 24–28.*
- MEDVECKÝ, Karol Anton: *Prochot. Miestopisná črta. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 15, 1910, s. 110–126.*
- PRANDA, Adam: *K dejinám výroby mlynských kameňov na strednom Slovensku. Slovenský národopis, 12, 1964, s. 561–605.*
- STRELEC, Karol: *Ľudová architektúra v banickej oblasti Kremnice. Zborník Slovenského národného múzea, 73, Etnografia 20, s. 214–261.*
- VALENTOVÁ, Viera: *Ľudový odev v Tekove. Vlastivedný spravodaj Levického okresu, 4, 1968, s. 37.*
- Volkovce. Ed. L. Mlnkya. Obecný úrad Volkovce vo vyd. KARTPRINT, Bratislava 2000.*